

STEFAN DMITRUK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5591-5468>

dmitruk.stefan@gmail.com

*Prawosławny sobór żeńskiego monasteru w Turkowicach
w latach 1906–1929*

The Orthodox Church in Women's Monastery in Turkowice (1906–1929)

STRESZCZENIE

W artykule zostały opisane dzieje prawosławnego soboru w żeńskim monasterze w Turkowicach w latach 1906–1929. Za pomocą metody studium przypadku omówiono przyczyny powstania i budowę cerkwi w 1906 r. oraz jej rozbiórkę w 1929 r. Podstawą tekstu są źródła z archiwów w Lublinie i we Lwowie. Klasztor w Turkowicach odgrywał ważną rolę w życiu prawosławnych mieszkańców Królestwa Polskiego na początku XX w. Okresy przed I wojną światową i Wielką Wojną oraz lata 1918–1929 umożliwiają analizę polityki wyznaniowej Rosji i Polski wobec społeczności prawosławnej w rejonie Hrubieszowa. Analiza wpisuje się w dalszą perspektywę badawczą związaną z losami prawosławia, głównie z nierozpoznanym dostatecznie w polskiej nauce wątkiem życia monastycznego w Turkowicach na początku XX w.

Słowa kluczowe: Turkowice; Cerkiew prawosławna; prawosławny monastycyzm; II fala burzenia cerkwi prawosławnych w 1929 r.; I wojna światowa; II Rzeczpospolita Polska; Rosja

WSTĘP

W dniu 13 maja 2019 r. minęło 90 lat od zakończenia rozbiórki soboru w Turkowicach w ramach II fali burzenia świątyni prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu¹. Niniejsze studium przypadku dotyczy powstania, funk-

¹ W tekście używam pojęć „południowe Podlasie” i „Chełmszczyzna”. Pod względem geograficznym południowe Podlasie przynależy do Polesia Lubelskiego. Przez Chełmszczyznę rozu-

cjonowania oraz rozbiórki świątyni turkowickiej. W artykule poruszono skomplikowany i wielopłaszczyznowy problem działalności Cerkwi prawosławnej na tym terenie w początkach XX w. Badanie wpisuje się w problematykę dziejów miejscowej ludności ruskiej, uwikłanej w politykę wewnętrzną (m.in. wyznaniową i narodowościową) Rosji, Austro-Węgier (marginalnie) i II Rzeczypospolitej. Szczegółowa analiza prawosławnego życia monastycznego w Turkowicach² została celowo pominięta. Ogólnie zarysowano to zagadnienie, co umożliwia kontekstowe zrozumienie znaczenia soboru dla prawosławnej społeczności Chełmszczyzny. W opracowaniu wykorzystano archiwalia lwowskie i lubelskie o różnej proveniencji (głównie administracyjne i cerkiewne) oraz prasę lokalną (polskojęzyczną i rosyjskojęzyczną), uzupełnione o literaturę przedmiotu. W świetle przeprowadzonej kwerendy archiwalno-bibliotecznej wydaje się, że pominięcie dokumentacji kościelnej nie wpłynęło znacząco na analizę i wnioski końcowe prezentowanego badania.

MONASTER W TURKOWICACH NA POCZĄTKU XX W. (OGÓLNY ZARYS)

Reaktywację życia zakonnego w Turkowicach³ na początku XX w. władze diecezji chełmsko-warszawskiej Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (RCP), a od 1905 r. eparchii chełmskiej, oficjalnie łączyły z rozwijającym się wśród wiernych

miem obszar położony na południe od rzeki Włodawki (granica pomiędzy południowym Podlasiem a Ziemią Chełmską). Jej południowy zasięg wyznaczała granica rosyjsko-austriacko-węgierska. Zob. S. Warchoń, *W sprawie nazw: „Ziemia Chełmska, Chełmskie, Chełmszczyzna”*, „Rocznik Chełmski” 1995, t. 1, s. 9; D. Tarasiuk, *Wisznice. Dzieje miasteczka i okolic do 1918 roku*, Lublin 2010, s. 2–3; D. Michaluk, *Ziemia mielnicka województwa podlaskiego w XVI–XVII wieku*, Toruń 2002, s. 25–26.

² Zagadnienie prawosławnego monastycyzmu na terenie Turkowic oraz na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w latach 1875–1939 doczekało się ogólnych opracowań (zob. literaturę zamieszczoną w bibliografii), wciąż jednak wymaga pogłębionej analizy naukowej w oparciu o archiwalia polskie, ukraińskie i rosyjskie.

³ Prywatna wieś Turkowice, którą początkowo władali Turkowieccy, istniała w 1469 r. Osada liczyła wówczas cztery domy. Z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że od początku jej istnienia wieś oraz okolice zasiedlała ludność ruska. Ze względu na brak materiału źródłowego nie można jednoznacznie potwierdzić funkcjonowania jednej z form życia cerkiewnego (monastycznego lub parafialnego) w Turkowicach. Andrzej Gil ustalił, że w XVIII w. funkcjonował w niej grecko-katolicki klasztor bazyliańów. Władze unickiej diecezji chełmskiej zamknęły monaster w 1749 r. Na jego miejsce powołano samodzielną parafię pw. Położenia Szat Bogurodzicy w Blachernach. Z biegiem czasu włączono ją do parafii w Sahryniu. Zob. więcej: A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, s. 232–233; W. Bobryk, *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, Lublin 2005, s. 25–26, 104; *Turkowice*, [w:] E. Niedźwiedz, J. Niedźwiedz, J. Siudak, *Dzieje miejscowości gminy Werbkowice – powiat hrubieszowski*, Werbkowice–Zamość 2009.

kultem Turkowickiej Ikony Bogurodzicy⁴. Ihumenia Atanazja (Gromieka; 1863 – po 1915) – przełożona prawosławnego żeńskiego monasteru w Radeczniczy – twierdziła, że w 1902 r. z okazji świąt ku czci wspomnianej ikony (15 lipca⁵) i Opieki Bogurodzicy (14 października) do wsi położonej nad Huczwą na każde z nich przybywało ok. 10 tys. osób⁶. Z kolei gubernator lubelski Włodzimierz Tchorżewskij (1841–1905) podkreślał, że do Turkowic „prawosławni, katolicy, trwający w unii przychodzą, by się pomodlić i zamówić posługi religijne. Oprócz miejscowych ludzi, przychodzą także mieszkańcy sąsiadujących parafii, powiatów, zza rzeki Bug, Galicji”⁷. Duża liczba pątników skoncentrowanych w jednym miejscu mogła stać się dla władarzy eparchii chełmsko-warszawskiej okazją do wdrożenia wewnętrznych działań misyjnych.

Na przełomie XIX i XX w. kluczowym zagadnieniem, z perspektywy administracji cerkiewnej i państwowej, na terenie południowej i wschodniej części Królestwa Polskiego była aktywna polityka wyznaniowa względem ludności pounickiej⁸. Znaczna część tej społeczności trwała w oporze wobec RCP. Działania Cerkwi, związane z przewyciężeniem negatywnych skutków kasaty unii brzeskiej (1875 r.), po ćwierćwieczu stosowania różnych metod okazały się nieskuteczne. Potwierdzeniem takiego stanu była utrata przez Cerkiew prawosławną ok. 190 tys. wiernych, którzy konwertowali do Kościoła rzymsko-katolickiego na terenie guberni lubelskiej i siedleckiej po wydaniu w 1905 r. ukazu tolerancyjnego⁹. Odejście tak dużej liczby wiernych z Cerkwi prawosławnej oznaczało nowe realia jej funkcjonowania. Jednym z działań strony prawosławnej, mającym na celu powstrzymanie skutków konwersji oraz złagodzenie bardzo napiętej sytuacji wyznaniowej na terenie Chełmszczyzny i południowego Podlasia na przełomie XIX i XX w., była rozwinięta misja wewnętrzna prowadzona przez prawosławną diecezję chełmską i zaangażowanie w nią m.in. prawosławnych monasterów¹⁰. Arcybiskup chełmski i warszawski Hieronim (Egzemplarski;

⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Chełmsko-Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny (1875–1905) (dalej: ChWDKP), sygn. 1045, k. 3–3 v.

⁵ Daty dzienne są według kalendarza gregoriańskiego, chyba że zaznaczono inaczej.

⁶ APL, Chełmski Konsystorz Prawosławny (1905–1918) (dalej: ChKP), sygn. 1734, k. 1. Stosunkowo duża liczba pielgrzymów wskazuje na rozwinięty kult Turkowickiej Ikony Bogurodzicy. Zagadnienie to wymaga dalszych badań naukowych.

⁷ APL, ChWDKP, sygn. 1045, k. 11. Zob. biogram gubernatora W. Tchorżewskiego w: A. Górak, J. Kozłowski, K. Latawiec, *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867–1918)*, Lublin 2014, s. 370–371.

⁸ Szerzej o założeniach polityki wyznaniowej Rosji w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w. zob. M. Rolf, *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie (1864–1915)*, przeł. W. Włoskiewicz, Warszawa 2016, s. 162–185.

⁹ Szerzej o problemie konwersji 1905 r. i polityce wyznaniowej imperium rosyjskiego w Królestwie Polskim wraz z bibliografią przedmiotu zob. A. Szabaciuk, „Rosyjski Ulster”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863–1915*, Lublin 2013.

¹⁰ S. Dmitruk, *Wspomnienia Zofii (Klimczuk) – siostry prawosławnego monasteru w Radeczniczy*, „Res Historica” 2017, t. 43, s. 349.

1836–1905) w styczniu 1902 r. forsował ideę utworzenia samodzielnego monasteru turkowickiego „w celu rozwoju i wzmocnienia działalności misyjnej [Cerkwi – S.D.] w tym rejonie”¹¹. Według Krzysztofa Latawca prawosławne centrum religijne w Turkowicach, położone na terenie powiatu hrubieszowskiego guberni lubelskiej, mogło znacznie oddziaływać na ludność pounicką¹².

W dniu 13 stycznia 1902 r. Chełmsko-Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny powołał w Turkowicach filię żeńskiego radecznickiego monasteru pw. Antoniego Pieczerskiego¹³. W ciągu kolejnych dwóch tygodni generał-gubernator warszawski i gubernator lubelski pozytywnie odnieśli się do inicjatywy władz cerkiewnych¹⁴. Nowej monastycznej wspólnoty nadano wezwanie Opieki Bogurodzicy, a pierwszą przełożoną została mniszka Eugenia. W dniu 18 lipca 1903 r. Świętobliwy Synod RCP (Synod RCP) potwierdził decyzję władz eparchii z siedzibą w Warszawie. Kapelanem turkowickiego domu zakonnego mianowano III wikariusza monasteru w Radecznicach. W dniu 4 listopada 1906 r. powołano samodzielną parafię w Turkowicach, wydzieloną z parafii sahrynskiej. Włączono ją do III dekanatu hrubieszowskiego i utworzonej rok wcześniej prawosławnej diecezji chełmskiej¹⁵.

BUDOWA CERKWI W LATACH 1903–1906. FUNKCJONOWANIE ŚWIĄTYNI DO ROKU 1915

Na terenie Turkowic funkcjonowała tzw. stara cerkiew¹⁶. Wzniesiono ją na miejscu wcześniejszej świątyni pw. Opieki Bogurodzicy, której daty budowy w świetle analizowanego materiału archiwalnego nie jesteśmy w stanie określić¹⁷. Tzw. starą cerkiew oddano do użytku w 1793 r. Drewniana, pokryta gontem, położona na cmentarzu świątynia początkowo służyła parafii w Sahryniu z filią w Tur-

¹¹ APL, ChWDKP, sygn. 1045, k. 9.

¹² K. Latawiec, *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864–1915*, Lublin 2007, s. 224.

¹³ APL, ChWDKP, sygn. 1045, k. 1, 9. Szerzej o genezie i roli początkowo unickiej parafii, a później prawosławnego męskiego monasteru w Radecznicach, jego powstaniu, przekształceniu w klasztor żeński oraz uwarunkowaniach działalności zob. S. Dmítruk, *Żeńskie monastery na terenie Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, „Teki Komisji Historycznej. Oddział Lubelski Polskiej Akademii Nauk” 2099, t. 6, s. 75–79; idem, *Wspomnienia Zofii...*, s. 345–375; idem, *Dom bazylianów i parafia unicka w Radecznicach (1869–1875)*, „Res Historica” 2015, t. 39, s. 113–132; idem, *Skład osobowy prawosławnego domu zakonnego pw. św. Antoniego Pieczerskiego w Radecznicach w latach 1881–1889*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku” 2014, t. 16, s. 183–190.

¹⁴ APL, ChWDKP, sygn. 1045, k. 1, 9.

¹⁵ APL, ChKP, sygn. 165, k. 4–5; APL, „Klirovyye Vedomosti” (1876–1915) (dalej: KV), sygn. 513, k. 57; „Kholmśkaya Tserkovnaya Zhizn” (dalej: „KTZ”) 1906, nr 24, s. 864.

¹⁶ „KTZ” 1906, nr 17, s. 613.

¹⁷ APL, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (1596–1875), sygn. 110, s. 399–401.

kowicach. Parafia sahryńska do 1875 r. była grecko-katolicka. W wyniku kasaty unii brzeskiej na terenie dawnej diecezji chełmskiej weszła w skład prawosławnego wikariatu lubelskiego eparchii chełmsko-warszawskiej, a od 1905 r. – prawosławnej diecezji chełmskiej. Tzw. stara cerkiew, o niewielkich rozmiarach, na przełomie XIX i XX w. wymagała natychmiastowego remontu¹⁸. Świątyni nadano wezwanie Położenia Szat Bogurodzicy¹⁹. Po powołaniu do życia wspólnoty monastycznej w Turkowicach, w latach 1902–1906 wzniesiono główny kompleks klasztorny. Składał się z sześciu drewnianych obiektów i dużego kamiennego budynku. W tym ostatnim zorganizowano cerkiew pw. św. Sergiusza i Hermana z Wałamu²⁰.

Rozwój życia monastycznego w guberni lubelskiej i siedleckiej, a także ruch pątniczy związany z kultem Turkowickiej Ikony Bogurodzicy i świętami Położenia Szat Bogurodzicy oraz Opieki Bogurodzicy wpłynęły na decyzję władz diecezjalnych o wzniesieniu nowej świątyni o randze soboru²¹. Całkowity koszt jej budowy wyniósł 30 tys. rubli (rb.)²². Z tej sumy 8690,27 rb. przekazał w 1906 r. Synod RCP²³. Resztę kwoty w wysokości 10 tys. rb. wydatkowały władze eparchii chełmsko-warszawskiej w dwóch transzach po 5000 rb. w latach 1905–1906²⁴. Wobec braku archiwaliów nie można określić pozostałych źródeł finansowania budowy turkowickiego soboru, czyli pozyskania i wydatkowania prawie 11 310 rb. Celową dotacją synodalną z 1906 r. przeznaczono na budowę świątyni i jej wykończenie (tabela 1).

Część elementów wyposażenia cerkwi – m.in. koszulkę (ros. *puza*) Turkowickiej Ikony Bogurodzicy i dzwony – opłacono z ofiar wiernych. W dniu 11 kwietnia 1906 r. bp chełmski Eulogiusz zwrócił się do dziekanów I, II i III dekanatu hrubieszowskiego, I i II dekanatu tomaszowskiego oraz dekanatu zamojskiego z prośbą o zorganizowanie wśród wiernych zbiórki pieniędzy na zakup koszulki Turkowickiej Ikony Bogurodzicy²⁵. W ciągu dwóch kolejnych miesięcy miejscowe duchowieństwo przekazywało wpłaty wiernych na wskazany cel²⁶.

¹⁸ APL, ChKP, sygn. 1734, k. 1; APL, Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Społeczno-Polityczny (1919–1939) (dalej: UWL, WSP), sygn. 645, k. 137–138; APL, Starostwo Powiatowe Hrubieszowskie (1918–1939) (dalej: SPH), sygn. 495, k. 142, 231.

¹⁹ APL, ChKP, sygn. 1734, k. 1; „KTZ” 1906, nr 17, s. 613.

²⁰ „KTZ” 1906, nr 17, s. 613.

²¹ APL, ChKP, sygn. 1734, k. 1–1 v. Sobór – prawosławna świątynia pełniąca funkcję katedry danej diecezji, główna świątynia w danym mieście lub główna świątynia na terenie monasteru, za: *Polny pravoslavnyy bogoslovskiy entsiklopedicheskiy slovar*, t. 2, Sankt-Peterburg 1913, s. 2084.

²² „KTZ” 1906, nr 17, s. 614.

²³ *Ibidem*; Tsentral’nyy Derzhavnyy Istorychnyy Arkhiv Ukrainy, m. L’viv (dalej: TDIAU), Kholms’ka Dukhovna Konsystoriya, m. Kholm (1782–1944) (dalej: KDK), op. 1, d. 730 (cała); APL, ChKP, sygn. 1734, k. 11–20, 140 v.

²⁴ APL, ChKP, sygn. 1734, k. 140–140 v.

²⁵ *Ibidem*, k. 41–41 v.

²⁶ *Ibidem*, k. 47, 140 v. W zbadanym materiale archiwalnym pozostały jedynie wzmianki o wpłatach dziekanów I i II dekanatu tomaszowskiego. Z pierwszego okręgu wpłynęło 112,29 rb.,

Tabela 1. Wydatkowanie dotacji Synodu RCP na budowę cerkwi w Turkowicach w 1906 r.

Lp.	Nazwa wydatku	Wykonawca	Kwota w rublach
1.	Metalowe kraty w oknach	Wincenty Sikorski (kował)	124,00
2.	24 tys. cegieł, piasek, woda, cement, wykonanie fundamentów	Franciszek Stec	536,00
3.	Drzwi i okna	Franciszek Stec	525,42
4.	Obicie drewnem wnętrza cerkwi	Szaks Kofenbaum	1640,00
5.	Drewniane materiały na budowę cerkwi	Moszko Cwajg	1094,04
6.	Sosnowe deski, belki, drewno i pozostałe materiały do obicia wnętrza i obelkowania cerkwi	Moszko Cwajg	1924,61
7.	Zewnętrzne obicie cerkwi	Albert Obst	2846,20
RAZEM			8690,27

Źródło: TDIAU, KDK, op. 1, d. 730 (cała).

Wybudowany sobór był drewniany i pokryty blachą, posiadał podmurówkę z cegieł oraz pięć kopuł. Mógł pomieścić do 1000 osób. W środku budowli znalazł się wykonany ręcznie, drewniany, trzyczęściowy, pozłoceny ikonostas. Rozpisane w nim ikony opatrzone pozłocanym tłem. W drewnianym i pozłocanym kioście umieszczono Turkowicką Ikonę Bogurodzicy. Nad wizerunkiem zawieszono wyszywany złotymi nićmi, aksamitny, ciemnoniebieski baldachim. We wnętrzu na ścianach cerkwi powieszono 12 ikon, a w części za ikonostasem – 2 ikony. Ikonostas, ikony i baldachim wykonano w pracowniach monasteru radecznickiego²⁷.

Sobór poświęcono 14 lipca 1906 r.²⁸ Obrzędowi konsekracji i pierwszej Liturgii w nowej cerkwi przewodniczył zwierzchnik diecezji chełmskiej – bp Eulogiusz (Georgijewski; 1868–1946)²⁹. Hierarchę w dniu 13 lipca 1906 r. powitała przełożona monasteru w Radeczniczy ihumena Atanazja oraz kapelan klasztoru ks. Michał Żadobiuk. Wieczorem biskup celebrował nabożeństwo całonocnego czuwania. Dzień później pierwszą Liturgię w tzw. starej cerkwi sprawował ks. Marceł Łopatyński. W poświęceniu, oprócz hierarchy chełmskiego, uczestniczyło czterech księży i czterech diakonów, a świąteczną homilię wygłosił ks. Włodzimierz Iwanow – proboszcz parafii prawosławnej pw. Zaśnięcia Bogurodzicy w Grabowcu. W dniu

a z drugiego – 111,29 rb. Nie jest znana ostateczna kwota ofiarowana na ryżę do turkowickiej ikony przez prawosławnych wiernych z Chełmszczyzny i południowego Podlasia.

²⁷ „KTZ” 1906, nr 17, s. 613; „KTZ” 1907, nr 13, s. 483; APL, SPH, sygn. 495, k. 44 v.; APL, SPH, sygn. 498, k. 1.

²⁸ TDIAU, KDK, op. 1, d. 113, k. 1; „KTZ” 1906, nr 14, s. 510. Opis poświęcenia cerkwi i święta ku czci Turkowickiej Ikony Bogurodzicy na podstawie: „KTZ” 1906, nr 14, s. 510; „KTZ” 1906, nr 17, s. 613–623.

²⁹ „KTZ” 1906, nr 14, s. 510.

15 lipca 1906 r. odbyły się uroczystości ku czci Turkowickiej Ikony Bogurodzicy, czyli jednego z głównych świąt patronalnych monasteru. Przewodniczył im władca Eulogiusz. Podczas obchodów dostojnik cerkiewny poświęcił srebrną, emalowaną koszulkę założoną na Turkowicką Ikonę Bogurodzicy. Tę ostatnią zakupiono z ofiar wiernych eparchii chełmskiej. Turkowicką Ikonę Bogurodzicy umieszczono w prawej części ikonostasu soboru. Na głównej Liturgii homilię wygłosił ks. Jan Lewczuk. Według władz cerkiewnych w trzydniowych obchodach uczestniczyło ok. 20 tys. osób, w tym żołnierze z 10. pułku kozaków dońskich z Tomaszowa Lubelskiego oraz 12. pułku kozaków dońskich z Zamościa³⁰.

Rok po wyświęceniu świątyni (24 lipca 1907 r.) ihumenia Anastazja poprosiła bp. Eulogiusza o zorganizowanie diecezjalnej zbiórki na budowę dzwonnicy i jej wyposażenie, którą ogłoszono na początku sierpnia 1907 r.³¹ Wcześniej – podczas święta ku czci Położenia Szat Bogurodzicy (15 lipca 1907 r.) – zebrano 230 rb.³²

Z głębi Rosji ofiarę w wysokości 200 rb. na zakup dzwonów przekazał Klaudivsz Paschałow (1843–1924) – darczyńca i fundator kilku cerkwi na terenie Chełmszczyzny i południowego Podlasia³³. Do końca 1908 r. zebrano dodatkowo 553,26 rb., z czego 353,26 rb. ofiarowali wierni diecezji chełmskiej³⁴. W renomowanej moskiewskiej Fabryce Dzwonów Pawła Nikołajewicza Finlandzkiego nabyto osiem dzwonów: ponad 170-pudowy (ok. 2800 kg), ponad 40-pudowy (ok. 662 kg), ponad 20-pudowy (ok. 332 kg), pięć dzwonów ponad 29-pudowych (każdy po ok. 490 kg). Poświęcono je w połowie lipca 1908 r.³⁵

Do wybuchu I wojny światowej w soborze odbywały się główne uroczystości z okazji święta monasterskiego Położenia Szat Bogurodzicy w Blachernach połączone ze świętem ku czci Turkowickiej Ikony Bogurodzicy³⁶. Nabożeństwom w latach 1906–1912 przewodniczył zwierzchnik diecezji chełmskiej bp Eulogiusz (Gieorgijewski), a w 1914 r. jego następca – bp chełmski Anastazy (Gribanowski; 1873–1965)³⁷.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ APL, ChKP, sygn. 1734, k. 61.

³² „KTZ” 1907, nr 19, s. 707.

³³ APL, ChKP, sygn. 1734, k. 112.

³⁴ Ofiary w latach 1907–1908 przekazali wierni z poszczególnych dekanatów prawosławnej diecezji chełmskiej: I hrubieszowski – 60,14 rb., II hrubieszowski – 24,10 rb., III hrubieszowski – 73,16 rb., lubelski – 9,93 rb., I biłgorajski – 4,13 rb., II biłgorajski – 1,20 rb., siedlecki – 4,60 rb., zamojski – 11,20 rb., I bialski – b.d., II bialski – 5,05 rb., I chełmski – 4,44 rb., II chełmski – 9,53 rb., I włodawski – b.d., II włodawski – 2,50 rb., III włodawski – 1,33 rb., konstantynowski – 5,60 rb., radzyński – 6,11 rb., I tomaszowski – 89,86 rb., II tomaszowski – 40,58 rb. Na podstawie: APL, ChKP, sygn. 1734, k. 65–111.

³⁵ „KTZ” 1908, nr 19, s. 730. Pud – 16,38 kg, funt rosyjski – 0,40951241 kg (za: I. Ihnatowicz, A. Biernat, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa 2003, s. 46, 61).

³⁶ „KTZ” 1909, nr 14, s. 760–763.

³⁷ „KTZ” 1907, nr 14, s. 703–707; „KTZ” 1908, nr 19, s. 729–732; „KTZ” 1909, nr 20, s. 760–763; „KTZ” 1910, nr 19, s. 898–899; „KTZ” 1911, nr 14, s. 455; „KTZ” 1912, nr 15, s. 555–558; „KTZ” 1912, nr 16, s. 573–580; „Kholmśkaya Rus” 1914, nr 28, s. 12.

Przed wybuchem I wojny w uroczystościach uczestniczyło ok. 40 tys. osób, a Turkowice – obok Chełma i monasterów w Leśnej Podlaskiej oraz Jabłecznej – były jednym z głównych miejsc kultu prawosławnej ludności Chełmszczyzny i południowego Podlasia³⁸. Należy dodać, że na lipcowe święto przyjeżdżali rosyjscy gubernatorzy lubelscy – Eugeniusz Mienkin (1909, 1910) i Arkadiusz Kielepowski (1912)³⁹. Liczba sióstr w latach 1906–1911 wzrosła z 23 do 49⁴⁰. W kwietniu 1912 r. w klasztorze zainicjowano organizację wewnętrznej kaplicy pw. św. Eufrozyny Połockiej⁴¹. Nową cerkiew poświęcił 14 października 1912 r. bp chełmski Eulogiusz. Z tej okazji Synod RCP przekazał do nowej świątyni ikonę św. Eufrozyny Połockiej wraz z częścią jej relikwii⁴². W dniu 21 sierpnia 1912 r. ten sam organ cerkiewny zdecydował o przekształceniu z dniem 14 października 1912 r. turkowickiej filii monasteru w Radeczniczy w samodzielny klasztor, a pierwszą przełożoną mianowano mniszkę Magdalenę (Gorczakową)⁴³.

Po wybuchu Wielkiej Wojny i ofensywie armii austro-węgierskiej w sierpniu 1914 r. mniszki turkowickie przewieziono do Krasnegostawu (3 sierpnia 1914 r.), a następnie do Chełma i Żytomierza, gdzie przebywały do 19 września 1914 r.⁴⁴ Jednocześnie 30 sióstr skierowano do Hrubieszowa do posługi w Szpitalu pw. św. Aleksandra Newskiego, Szpitalu Żydowskim oraz tymczasowych lazaretach zorganizowanych w gimnazjum i synagodze. W Żytomierzu część mniszek pomagała w tymczasowych szpitalach utworzonych w Wołyńskim Seminarium Duchownym i Żeńskiej Szkole Duchownej. Po powrocie do Turkowic we wrześniu 1914 r. siostry przekazały 700 rb. na potrzeby rannych znajdujących się w hrubieszowskich punktach medycznych. Dwie z sióstr pozostały w żytomierskich szpitalach, a cztery – w lazarecie chełmskim. Warto zaznaczyć, że przełożona monasteru planowała zorganizowanie w murach klasztornych szpitala wojennego, jednak władze wojskowe nie zgodziły się na realizację tego pomysłu. Odmowę argumentowano zbyt dużym oddaleniem monasteru turkowickiego od

³⁸ „KTZ” 1908, nr 19, s. 729; „KTZ” 1909, nr 20, s. 760; „KTZ” 1912, nr 16, s. 577.

³⁹ „KTZ” 1909, nr 20, s. 763; „KTZ” 1910, nr 19, s. 992; „KTZ” 1912, nr 15, s. 579.

⁴⁰ APL, ChKP, sygn. 84, k. 15 v. – 16 v.; APL, ChKP, sygn. 4393, k. 41; APL, ChKP, sygn. 4399, k. 42; APL, ChKP, sygn. 4407, k. 41; APL, ChKP, sygn. 4408, k. 318; APL, ChKP, sygn. 4411, k. 39; APL, ChKP, sygn. 4416, k. 57.

⁴¹ „Tserkovnyya Vĕdomosti” 1912, nr 17, s. 726–727.

⁴² „KTZ” 1912, nr 21, s. 756.

⁴³ *Ibidem*, s. 755; „Tserkovnyya Vĕdomosti” 1912, nr 35, s. 337.

⁴⁴ Funkcjonowanie monasteru w pierwszym roku Wielkiej Wojny na podstawie: APL, Chełmskie Bractwo Prawosławne (1879–1914), sygn. 30, k. 575; K.P. Pękała, *Migracje ludności guberni chełmskiej w latach „Wielkiej Wojny” (1914–1915)*, Lublin 2012 (rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Lewandowskiego, Biblioteka Główna UMCS w Lublinie), s. 126, 152. Szerzej o walkach pod Kraśnikiem i Komarowem w 1914 r. zob. J. Błachnio, *Kraśnik 1914*, Warszawa 2018; E. Izdebski, *Bitwa pod Komarowem. 26 sierpnia – 2 września 1914*, Warszawa 1931; idem, *Bitwa pod Zamościem. 26–27 sierpnia 1914*, Warszawa 1931.

stacji kolejowych, a co za tym idzie problemem z transportem rannych w głąb Rosji. Ostatecznie latem 1915 r., po przełamaniu frontu przez armie państw centralnych pod Gorlicami, ewakuowano do Moskwy siostry, które zabrały ze sobą Turkowicką Ikonę Bogurodzicy⁴⁵.

PRAWOSŁAWIE W TURKOWICACH W LATACH 1918–1928

Po ewakuacji wiernych w głąb imperium rosyjskiego w 1915 r. na terenach diecezji chełmskiej zanikło całkowicie życie parafialne, a prawosławne świątynie pozostały nieczynne lub były użytkowane przez austro-węgierskie władze wojskowe i administracyjne niezgodnie z ich przeznaczeniem⁴⁶. Podobny los spotkał sobór w Turkowicach. Cerkiew zamknięto w 1915 r. Austro-węgierskie władze okupacyjne zamieniły obiekt na skład zboża, przyczyniając się do wewnętrznych zniszczeń budynku. Polskie władze lokalne nie opieczętowały świątyni po 1918 r.⁴⁷ Według opisu monasteru z końca marca 1919 r.: „Klasztor ten [w Turkowicach – S.D.] składa się z trzech wielkich murowanych domów piętowych, z zabudowaniami gospodarczymi do którego również należą dwa folwarki”⁴⁸.

Powstanie II Rzeczypospolitej przyczyniło się do nowych uwarunkowań politycznych i wyznaniowych w funkcjonowaniu społeczności prawosławnej Chełmszczyzny i południowego Podlasia. Według Mirosławy Papierzyńskiej-Turek po 1918 r.:

Kościół prawosławny postrzegano wyłącznie jako relikw rozbiorowej przeszłości, a nie jako część również własnego historycznego dziedzictwa, spuścizny dawnej Rzeczypospolitej, chociaż w innych kwestiach, zwłaszcza zasięgu terytorialnego młodego państwa czy spraw unickich na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego, ta przedrozbiorowa tradycja stanowiła pewnego rodzaju system odniesienia. W polityce państwa znalazły więc odbicie nie tylko racjonalne rachuby polityczne, ale też emocjonalne postrzeganie kwestii narodowościowych i wyznaniowych na tych ziemiach. Ponad wszelką wątpliwość owa właśnie wybiórczo traktowana historia miała ogromny wpływ na polską mentalność narodową, na nastroje społeczne, a co za tym idzie również i na politykę państwa⁴⁹.

⁴⁵ APL, UWL, WSP, sygn. 645, k. 189; U.A. Pawluczuk, *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007, s. 162.

⁴⁶ Szerzej o funkcjonowaniu prawosławnej eparchii chełmskiej w latach 1915–1918 na terenie okupacji austro-węgierskiej zob. S. Dmitruk, *Prawosławna diecezja chełmska w latach 1915–1918 na łamach „Gazety Ludowej. Tygodnika Ilustrowanego”*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2017, t. 52, z. 2, s. 5–23.

⁴⁷ APL, UWL, WSP, sygn. 645, k. 189; APL, SPH, sygn. 495, k. 142, 231; APL, SPH, sygn. 498, k. 2.

⁴⁸ APL, SPH, sygn. 487, k. 10. Należy wspomnieć, że majątek monasterski składał się z gruntów ornych (15,5 morgi), łąki (6 mórg), sadu (6,75 morgi), ogrodu (1,5 morgi), lasu (3 morgi), nieużytków (18 mórg) pod budynkami (za: APL, UWL, WSP, sygn. 645, k. 28; APL, SPH, sygn. 495, k. 49 v. – 50).

⁴⁹ M. Papierzyńska-Turek, *Uwarunkowania i skutki polityczne masowego burzenia cerkwi prawosławnych u schyłku II Rzeczypospolitej*, [w:] *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na*

Sprawa soboru turkowickiego w latach 20. XX w. okazała się potwierdzeniem w konkluzji polskiej badaczki i znawczynie problemu.

W 1918 r. w zabudowaniach monasteru turkowickiego powstał Dom Dziecka dla Sierot Wojennych, prowadzony przez rzymsko-katolickie siostry Służebniczki Najświętszej Maryi Panny⁵⁰. Oznaczało to zajęcie monasteru przez Kościół rzymsko-katolicki. W murach monasterskich w lutym 1919 r. zorganizowano preparandę nauczycielską, przekształconą na seminarium nauczycielskie podlegające inspektorowi szkolnemu powiatu hrubieszowskiego⁵¹. Oprócz sierocińca i preparandy utworzono szkołę powszechną i uruchomiono sklep spożywczy⁵². Kaplicę pw. św. Eufrozyny Połockiej również przejął Kościół rzymsko-katolicki. Prawdopodobnie w 1922 r. została dostosowana do jego wymogów oraz oddana w użytkowanie wymienionym polskim placówkom oświatowym⁵³.

Po I wojnie światowej sytuacja prawosławnych w rejonie Hrubieszowa była skomplikowana. W 1913 r. parafia turkowicka liczyła 593 osoby, w tym 295 mężczyzn i 298 kobiet⁵⁴. Dwa lata później, jak wspomniano wyżej, prawosławnych mieszkańców Turkowic ewakuowano do Rosji. W 1918 r. prawdopodobnie nastąpiły powroty tej ludności⁵⁵, ponieważ rok później spora liczebność społeczności prawosławnej przebywała w Turkowicach i kolonii Pasieka, przynależącej do turkowickiej parafii (łącznie 491 osób)⁵⁶. Powstanie państwa polskiego, a w efekcie zmiana realiów politycznych, gospodarczych, kulturowych i wyznaniowych po 1918 r., w istotny sposób wpłynęło na funkcjonowanie społeczności prawosławnej oraz los soboru w Turkowicach.

Można przypuszczać, że wśród omawianej społeczności nastąpił niewielki ubytek demograficzny podczas wojny polsko-rosyjskiej lat 1919–1921. Jesie-

Chelmszczyźnie i południowym Podlasiu w 1938 roku – uwarunkowania, przebieg, konsekwencje, red. G. Kuprianowicz, Chełm 2009, s. 34. Więcej o polityce wyznaniowej państwa wobec Cerkwi prawosławnej zob. np.: eadem, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989; G.J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939)*, Lublin 2007; K. Grzesiak, *Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1918–1939*, Lublin 2010. W opracowaniach tych zob. także bibliografię przedmiotu.

⁵⁰ APL, UWL, WSP, sygn. 645, k. 28; APL, SPH, sygn. 495, k. 142, 231; APL, SPH, sygn. 487, k. 41; K. Grzesiak, *Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1918–1939*, Lublin 2010, s. 19.

⁵¹ APL, UWL, WSP, sygn. 645, k. 130; APL, SHP, sygn. 495, k. 49 v. – 50; APL, SPH, sygn. 423, k. 19; U.A. Pawluczuk, *op. cit.*, s. 162.

⁵² U.A. Pawluczuk, *op. cit.*, s. 162.

⁵³ APL, SPH, sygn. 423, k. 19. Data wymaga potwierdzenia w innych źródłach.

⁵⁴ APL, KV, sygn. 524, k. 169.

⁵⁵ Szerzej o powrotach ludności z uchodźstwa do Rosji zob. m.in.: D. Sula, *Powrót ludności polskiej z byłego Imperium Rosyjskiego w latach 1918–1937*, Warszawa 2013. Według badaczki do końca 1918 r. na teren całego general-gubernatorstwa lubelskiego będącego w strukturze Austro-Węgier wróciło 250 tys. osób (*ibidem*, s. 107).

⁵⁶ APL, SPH, sygn. 429, k. 1; APL, SPH, sygn. 495, k. 14.

nią 1921 r. w Pasiece było 115 prawosławnych, w Turkowicach zaś 323 osoby prawosławne (35,2% wszystkich mieszkańców wsi) i 595 katolików (64,8%). Na obszarze powiatu hrubieszowskiego mieszkało 59 859 rzymskich katolików (49,7%), 41 003 (34,1%) osób wyznania prawosławnego, ludności żydowskiej było 19 079 (15,9%) osób, a osób innych wyznań – 320 (0,3%)⁵⁷. Łącznie powiat liczył 120 361 mieszkańców.

Po reewakuacji w 1919 r. ludność powiatu hrubieszowskiego musiała się zmagać m.in. ze zniszczeniami wojennymi oraz z epidemią tyfusu⁵⁸. Podstawowe potrzeby religijne prawosławnych powracających z Rosji nie były zaspokajane na poziomie podstawowym. Według urzędów gminnych do końca 1919 r. trzech prawosławnych duchownych niosło posługę na terenie powiatu hrubieszowskiego⁵⁹. Po względnej stabilizacji politycznej państwa, w lipcu 1921 r. w powiecie hrubieszowskim istniało 66 cerkwi prawosławnych, z czego 10 władze planowały uruchomić jako parafie prawosławne, 8 świątyń wyświęcono na kościoły rzymsko-katolickie, a 48 zamknięto. Według ówczesnego starosty hrubieszowskiego Bolesława Zamościka:

Zniesienie wszystkich poza projektowanymi na parafje, cerkwi pierwotnych prawosławnych (18 w powiecie) względnie przeznaczenie ich na inny użytek. W cerkwiach tych bowiem ludność prawosławna pod wpływem niepożądanego agitacji widzi ucisk religijny, wychodząc z założenia, że w zamkniętych cerkwiach wszystko od lat niszczy [...]. Nadmieniam w końcu, że cerkwie prawosławne stojące bez przeznaczenia ulegają zniszczeniu, co wywołuje do pewnego stopnia nienawiść wśród prawosławnych do Rządu polskiego i wszystkiego co polskie; z tych też powodów jak najszybsza decyzja, z którą ludność prędko się pogodzi, jest koniecznością⁶⁰.

W tym czasie władze powiatowe planowały uruchomić parafie w Koniu-chach, Husynnem, Moniatyczach, Dołhobyczowie i Miętkiem. Ta ostatnia objęła

⁵⁷ APL, UWL, WSP, sygn. 645, k. 15, 28; APL, SPH, sygn. 429, k. 92, 108, 118.

⁵⁸ APL, Komenda Powiatowa Policji w Hrubieszowie (1919–1939), sygn. 10 (cała) i 30 (cała). W wyniku działań wojennych w latach 1914–1915 doszło do zniszczenia prawie 36% gospodarstw oraz 29,5% budowli na terenie powiatu hrubieszowskiego. Latem 1915 r. podczas ewakuacji ludności cywilnej armia rosyjska zastosowała taktykę „spalonej ziemi”. W Hrubieszowie żołnierze rosyjscy zniszczyli cztery cukrownie, gorzelnię i wiele zabudowań przemysłowych. Po wycofaniu Rosjan w austro-węgierskiej strefie okupacyjnej pojawiły się epidemie, nieurodzaj w 1916 r. oraz głód. Do rangi nierozwiązanego problemu urosło lokowanie w kolejnych latach ludności polskiej z Galicji w opustoszałych gospodarstwach Hrubieszowszczyzny, a także proces polonizacji szkolnictwa. Na podstawie: K.P. Pękała, *op. cit.*, s. 132–137; M. Gałęcka, *Wielka Wojna na Lubelszczyźnie. Zniszczenia historyczne miast i losy zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2015, nr 1, s. 27–28; M. Hornyj, J. Makar, W. Makar, A. Saluk, *Od deportacji do deportacji. Ukraińskie życie społeczno-polityczne na Chełmszczyźnie i Podlasiu (1915–1947). Badania – wspomnienia – dokumenty. W trzech tomach*, t. 1: *Badania*, Czerniowce 2011, s. 140–141; S. Dmitruk, *op. cit.*, s. 11–12.

⁵⁹ APL, SPH, sygn. 500, k. 13–30. Byli to duchowni: ks. Jan Antoniuk w Szychowicach, ks. Piotr Kurkiewicz w Dubience i ks. Andrzej Bojczuk w Sahryniu.

⁶⁰ APL, UWL, WSP, sygn. 645, k. 41.

dawne parafie Sahryń i Turkowice⁶¹. Ostatecznie w październiku 1924 r. prawosławny dekanat hrubieszowski składał się z 15 parafii. W powiecie hrubieszowskim mieszkało 122 750 osób, w tym: 50 328 rzymskich katolików (ok. 41% społeczności), 56 465 prawosławnych (46%), 15 957 Żydów (13%). Parafia rzymsko-katolicka liczyła średnio 2796 osób, a prawosławna – 4343 osoby⁶².

Ludność prawosławna w 1921 r. pilnie potrzebowała uruchomienia świątyń oraz reaktywacji życia monastycznego. Jednym z obiektów możliwych do wykorzystania w celach religijnych mógł być nieczynny sobór w Turkowicach. Drugą świątynią, pw. Opieki Bogurodzicy, zrewindykował Kościół rzymsko-katolicki. Po jej remoncie i wyświęceniu obiekt stale użytkowano⁶³. Do połowy lat 20. XX w. administracja powiatowa określała stan soboru turkowickiego jako dobry⁶⁴. Według starostwa hrubieszowskiego w 1921 r. koszt remontu dwóch cerkwi turkowickich mógł wynieść 200 tys. marek polskich⁶⁵.

Pierwszą próbę wznowienia życia monastycznego w Turkowicach podjął, powracający z ewakuacji do Rosji, ks. Andrzej Bojczuk⁶⁶. W dniu 3 stycznia 1919 r. Komisariat Rządowy w Hrubieszowie zezwolił na zamieszkanie duchownego na terenie gminy oraz uruchomienie parafii prawosławnej w Sahryniu⁶⁷. Ks. Bojczuk 17 stycznia 1919 r. zwrócił się do komisarza posterunku polskiej policji w Miętkiem z prośbą o wydanie zezwolenia na zamieszkanie w Turkowicach, lecz nie uwzględnił pobytu sióstr. Zastępujący go urzędnik – Wacław Zajączkowski – wyraził zgodę na osiedlenie się we wsi kapłana. W ciągu dwóch miesięcy ks. Bojczuk i mniszki: Julia (Łuciuk), Helena (Podolak), Magdalena (Maria Trojczuk) i Dominika (Straniczuk), osiedlili się w Sahryniu w domu Kowalczuka. Ksiądz zapewnił Zajączkowskiego, że nie będzie celebrował nabożeństw prawosławnych ani nie będzie prowadził agitacji politycznej⁶⁸. Pomimo zobowiązania ks. Bojczuk sprawował we wspomnianym domu nabożeństwa dla społeczności prawosławnej. Według informatora policyjnego z Sahrynia mniszki „zajmują się agitacją, głosząc mieszkańcom prawosławnym, że ich religia jest prześladowana przez Rząd Polski i że lepiej by było gdyby przyjechali bolszewiki i zaprowadzili porządek-

⁶¹ APL, SPH, sygn. 429, k. 73–75, 92.

⁶² *Ibidem*, k. 163–164.

⁶³ APL, SPH, sygn. 495, k. 142, 231.

⁶⁴ *Ibidem*, k. 44 v., 49 v. – 50; APL, SPH, sygn. 423, k. 19.

⁶⁵ APL, SPH, sygn. 495, k. 49 v. – 50.

⁶⁶ K. Grzesiak, *op. cit.*, s. 60–61, 512.

⁶⁷ APL, SPH, sygn. 429, k. 1. Na początku 1919 r. w Sahryniu mieszkało 230 prawosławnych osób, w Miętkiem – 240, a w Turkowicach – 491. Łącznie opieką duszpasterską kapłan mógł objąć 961 prawosławnych wiernych. W tym czasie trzy świątynie w Turkowicach oraz cerkiew w Miętkiem pozostawały nieczynne. Z tych powodów reaktywację placówki Cerkwi prawosławnej w Sahryniu należy uznać za konieczność.

⁶⁸ APL, SPH, sygn. 487, k. 3–3 v., 10; APL, SPH, sygn. 495, k. 32; „Ziemia Lubelska” 1919, nr 78, s. 2.

k⁶⁹. Na podstawie donosu komisarz policji z Miętkiego stwierdził, że agitacja prawosławnych sióstr była niebezpieczna. Według policjanta należało temu zapobiec przez wysiedlenie mniszek z powiatu do miejsca ich urodzenia. Funkcjonariusz w dniu 2 kwietnia 1919 r. poinformował o zdarzeniu Ministerstwo Spraw Wewnętrznych⁷⁰. Całą sprawą zaniepokoiła się redakcja czasopisma „Ziemia Lubelska” i zamieściła krótką informację o tym zdarzeniu⁷¹.

Drugą próbę reaktywowania życia monastycznego w Turkowicach podjął Synod Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w 1923 r.⁷² Podczas obrad w dniu 1 września 1923 r. hierarchowie zdecydowali się na wysłanie pisma do Ministerstwa Spraw Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Metropolita warszawski i całej Polski Dionizy (Waledyński; 1876–1960) w korespondencji z ministerstwem zaznaczył, że w klasztorze tryhorskim położonym na Wołyniu, w części należącej do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, przebywało 35 sióstr i nowicjuszek turkowickich. Zwierzchnik polskiej Cerkwi wnosił do ministerstwa, by mniszki powróciły na teren Turkowic. W odpowiedzi organ rządowy podkreślił, że zakonnice mogą wrócić na ogólnych zasadach dotyczących repatriacji, a odnowienie monasteru turkowickiego nie było wskazane, ponieważ mniszki mogłyby prowadzić agitację polityczną wrogą państwu polskiemu. Ministerstwo odmówiło reaktywacji życia klasztorowego w Turkowicach.

Ostatnią próbą przywrócenia namiastki życia mniszego było odnowienie kultu Turkowickiej Ikony Bogurodzicy. Świętość zaginęła podczas ewakuacji turkowickich zakonnic do Moskwy w trakcie I wojny światowej⁷³. W dniu 29 sierpnia 1926 r. Chełmsko-Warszawski Konsystorz Prawosławny poinformował dziekanów hrubieszowskiego i tomaszowskiego o tym, że należy uroczysto celebrować święta Turkowickiej Ikony Bogurodzicy (15 lipca) oraz Opieki Bogurodzicy (14 października)⁷⁴. Organ kierujący eparchią chełmsko-warszawską zarządził, aby do głoszenia homilii kierować najlepszych kaznodziejów, duchownym zaś zalecił informowanie wiernych o możliwości przybycia na wymienione święta oraz podkreślanie ogromnego znaczenia Turkowic w życiu religijnym prawosławnych z Chełmszczyzny. Wspomniani dziekani mieli sprowadzać najlepsze chóry cerkiewne oraz organizować pielgrzymki do dawnego monasteru. Pierwsze uroczystości zorganizowano 15 lipca 1927 r.⁷⁵ Odbyły się one na cmentarzu przed tzw. starą cerkwią. Przewodniczył im ks. Stefan Gruszka – ówczesny dziekan okręgu hrubieszowskiego. Na uroczystości dotarły pielgrzymki z cerkwi w Hostynnem

⁶⁹ APL, SPH, sygn. 487, k. 23.

⁷⁰ *Ibidem*, k. 22–25; U.A. Pawluczuk, *op. cit.*, s. 162, przypis 372.

⁷¹ „Ziemia Lubelska” 1919, nr 78, s. 2.

⁷² U.A. Pawluczuk, *op. cit.*, s. 161–162.

⁷³ *Ibidem*, s. 162.

⁷⁴ APL, SPH, sygn. 487, k. 27.

⁷⁵ *Ibidem*, k. 29.

pod kierunkiem proboszcza ks. Jana Kotorowicza, a także pielgrzymki z Miętkiem, Werbkowic, Mienian, Tyszowiec i Mirczy. Podczas Liturgii ks. Kotorowicz wygłosił homilię, a ks. Gruszka poświęcił wodę. Uroczysty obiad zorganizowali mieszkańcy wsi Turkowice: Szymon Hryciuk i Stanisław Petruk. Odpust odbył się w spokojnej atmosferze i bez zakłóceń ani politycznych wystąpień działaczy cerkiewnych czy ukraińskich. Na przestrzeni kolejnego roku z inicjatywy oraz funduszy wiernych rozpisano kopię Turkowickiej Ikony Bogurodzicy. Początkowo umieszczono ją w cerkwi hrubieszowskiej. W dniu 14 lipca 1928 r. poświęcił ją tam abp grodzieński Aleksy (Gromadzki; 1882–1943) i dzień później przywiózł do Turkowic⁷⁶. Hierarcha przewodniczył świątecznym uroczystościom, w których uczestniczyło ok. 12 tys. osób⁷⁷.

Sobór turkowicki nie został wykorzystany do reaktywowania monasteru i przywrócenia kultu ikony. Świątynia stała nieużytkowana, ale władze cerkiewne nie podjęły próby jej odzyskania czy uruchomienia ani wykorzystania do celów religijnych.

ZBURZENIE SOBORU W ROKU 1929

Przejęcie obiektów i majątku cerkiewnego przeprowadzone przez Kościół rzymsko-katolicki w Turkowicach w latach 1919–1922 weszło w zakres tzw. I fali rewindykacyjnej świątyń prawosławnych na terenie II Rzeczypospolitej⁷⁸. Obiekty cerkiewne w Turkowicach początkowo uniknęły akcji rozbiórkowej mającej miejsce na terenie prawosławnej metropolii warszawskiej po 1918 r.⁷⁹ Po objęciu w dniu 3 listopada 1926 r. funkcji wojewody przez Antoniego Remiszewskiego (1883–1948)⁸⁰ doszło do zmian w polityce wyznaniowej prowadzonej przez administrację woje-

⁷⁶ APL, SPH, sygn. 706, k. 78; U.A. Pawluczuk, *op. cit.*, s. 162.

⁷⁷ APL, SPH, sygn. 706, k. 78.

⁷⁸ Szerzej o rewindykacji świątyń prawosławnych w latach 1918–1924 zob. m.in.: M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością...*, s. 331–343; J. Doroszewski, *Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, Lublin 2000, s. 53–54; A. Mironowicz, *Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku” 2006, t. 8, nr 13–14, s. 13–21; idem, *Rewindykacja prawosławnych obiektów sakralnych w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2004, z. 21, s. 83–89; G.J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939)*, Lublin 2007, s. 201–238.

⁷⁹ O akcji rozbiórkowej po 1918 r. zob. M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością...*, s. 353–357. W świetle przeanalizowanego materiału archiwalnego wydaje się zasadne przesunięcie genyzy II fali rozbiórkowej z 1929 r. (zob. *ibidem*, s. 357) na 1927 r. Zebrany materiał archiwalny nie jest kompletny, w związku z tym w dalszych badaniach należałoby podjąć się analizy i uzasadnić przyczyny tego zjawiska.

⁸⁰ Zob. biogram A. Remiszewskiego w: W. Kozyra, *Wojewodowie lubelscy wobec życia społeczno-politycznego na Lubelszczyźnie w latach 1926–1939*, „Annales UMCS. Sectio F” 2003, t. 58, s. 162, przypis 4.

wództwa lubelskiego wobec Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Początkowo władze planowały liberalizację postępowania wobec Cerkwi, a urząd wojewódzki sondował nastroje społeczne. W dniu 8 czerwca 1927 r. starosta hrubieszowski stwierdził, że sprawa zamkniętych cerkwi w powiecie jest bardzo drażliwa dla ludności prawosławnej, ponieważ ta musi pokonywać duże odległości do świątyń celem odbywania praktyk religijnych. W efekcie społeczność prawosławna była nieprzychylnie usposobiona do państwa. Urzędnik postulował jak najszybsze załatwienie i uregulowanie kwestii nieczynnych świątyń prawosławnych⁸¹. W odpowiedzi na sugestie starosty wojewoda A. Remiszewski w tajnym piśmie z dnia 20 czerwca 1927 r. stwierdził, że problem jest bardzo skomplikowany oraz związany z kwestią ludności ukraińskiej, reformą rolną, a także pretensjami zgłaszanymi przez Kościół rzymsko-katolicki do dóbr pocerkiewnych. Według urzędnika rząd polski nie określił sposobu ustosunkowania się do zagadnień poruszanych przez starostę we wcześniejszej korespondencji⁸². W dniu 15 lipca 1927 r. wojewoda polecił starostom, aby ustalili, które z zamkniętych świątyń można przekazać stronie prawosławnej. Jednocześnie nakazał starostom zbadanie nastrojów i możliwości ewentualnych protestów ludności rzymsko-katolickiej w przypadku przekazania określonego obiektu Cerkwi prawosławnej⁸³. Remiszewski w dniu 30 września 1927 r. wydał specjalną instrukcję, w której zalecał:

[...] polecam Panom Starostom poddać czujnej obserwacji te miejscowości z zamkniętymi cerkiewiami, w których przebywają nowodelegowani duchowni i w których nastrój ludności może nasunąć przypuszczenie co do agresywnych zamiarów ludności do kwestji zamkniętych cerkwi. Do samowolnego otwarcia cerkwi nie należy w żadnym razie dopuścić, względem ludności nie należy stosować represji bez koniecznej potrzeby, natomiast surowo potraktować agitatorów świeckich, jak i duchownych, pociągając ich do odpowiedzialności karnej, a w razie braku obywatelstwa polskiego usuwając ich z granic Państwa. Ludności prawosławnej należy w odpowiednim momencie wytłumaczyć, że agresywność z jej strony spotka się ze stanowczymi karnymi zarządzeniami władz państwowych i może odwlec sprawę uwzględnienia słusznych niejednokrotnie postulatów ludności w sprawie zaspokojenia potrzeb religijnych⁸⁴.

Miesiąc później wojewoda lubelski na wniosek Lubelskiego Komitetu Regionalnego zdecydował o otwarciu 10–15 świątyń prawosławnych. Wywołało to reakcję rzymsko-katolickiego bp. poleskiego Zygmunta Łozińskiego (1870–1932). Hierarcha zagroził protestami wiernych z powodu decyzji lubelskiej administracji. W efekcie wojewoda Remiszewski zrezygnował z decyzji, a planowane uruchomienie cerkwi w województwie lubelskim powstrzymano⁸⁵.

⁸¹ APL, SPH, sygn. 497, k. 47.

⁸² *Ibidem*, k. 48.

⁸³ *Ibidem*, k. 51.

⁸⁴ APL, SPH, sygn. 503, k. 3.

⁸⁵ W. Kozyra, *op. cit.*, s. 168.

Sytuacja związana z nieczynnymi świątyniami (m.in. na Lubelszczyźnie i Chełmszczyźnie oraz południowym Podlasiu) zaogniła się latem 1928 r. Wówczas hierarchowie – abp wileński Romuald Jałbrzykowski (1876–1955), bp łucki Adolf Piotr Szelażek (1865–1950), bp siedlecki Henryk Przeździecki (1873–1939), bp Zygmunt Łoziński – planowali złożenie wniosków sądowych dotyczących rewindykacji ponad 750 prawosławnych obiektów sakralnych oraz majątków cerkiewnych pozostających własnością Cerkwi lub Skarbu Państwa⁸⁶. Administracja lokalna również liczyła się z takim rozwojem wypadków. Potwierdza to poufne pismo wojewody lubelskiego z 11 lipca 1928 r. skierowane do starosty hrubieszowskiego. Remiszewski zalecał podwładnemu zorientowanie się, które z cerkwi można rozebrać bez sprzeciwu ludności prawosławnej i katolickiej, a materiały z rozbiórki obiektów planowano przeznaczyć na cele kulturalne lub należało je zdeponować i zabezpieczyć. W korespondencji padło stwierdzenie: „W rachubę wchodzi tu stara cerkiew w Turkowicach i Zaborcach, nadto cerkiew w Kryłowie”⁸⁷. Niecały miesiąc później wojewoda lubelski w trybie pilnym nakazał opracowanie wykazu zamkniętych i nieczynnych cerkwi prawosławnych na terenie województwa lubelskiego, co starostowie uczynili⁸⁸. W wykazie znalazły się dwie cerkwie w Turkowicach – jedna z 1793 r. (tzw. stara) oraz sobór, do którego według urzędników nikt nie rościł pretensji⁸⁹. Na temat soboru turkowickiego w dniu 16 sierpnia 1928 r. komendant posterunku policji państwowej w Sahryniu raportował do starosty hrubieszowskiego:

[...] we wsi Turkowice, na terenie zabudowań Seminarium nauczycielskiego, znajduje się cerkiew drewniana, dawniejszy sobór, która w roku 1915 została porzucona przez duchowieństwo prawosławne i przez cały czas okupacji austriackiej władze okupacyjne używały tej cerkwi na skład zboża, po usunięciu okupantów cerkwią tą nikt się nie interesował i tak do obecnej chwili stoi w zapomnieniu na pół zniszczona. Pieczęci nikt nie położył, gdyż miejscowa ludność prawosławna wcale nie miała zamiaru korzystać z niej po powrocie z Rosji. Cerkiew ta jest obecnie w stanie bardzo złym i nie nadaje się do użytku, a może być tylko rozebrana i niektóre części drewna można użyć na inną budowę. Odległość do najbliższego katolickiego kościoła katolickiego, który się mieści w Sahryniu, wynosi 3 ½ kilometra, zaś odległość do najbliższej cerkwi 5 kilometrów, która się mieści we wsi Miętkie. Ilość ludności katolickiej, która by mogła korzystać z tej cerkwi, może wynosić do 300 osób, zaś prawosławnej do 500. Nadmieniam, że sobór ten w Turkowicach nie miał poprzednio przeznaczenia jako cerkiew parafialna, gdyż parafia była we wsi Sahryń, Miętkie, Nabród i Tyszowce, a służył specjalnie jako rozsadnik prawosławia na całą tutejszą okolice i przy którym mieścił się zakon kobiet w budynkach obecnie zajmowanych przez Seminarium Nauczycielskie⁹⁰.

⁸⁶ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością...*, s. 343–344; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 131.

⁸⁷ APL, SPH, sygn. 497, k. 63.

⁸⁸ *Ibidem*, k. 61.

⁸⁹ APL, UWL, WSP, sygn. 645, k. 189–190.

⁹⁰ APL, SPH, sygn. 498, k. 2.

Również rzymsko-katolicka kuria lubelska z bp. Marianem Leonem Fulmanem (1864–1945), zainteresowana rozwiązaniem kwestii prawosławnego monasteru, wywierała nacisk na administrację państwową w sprawie rozbiórki soboru turkowickiego⁹¹. Ostatecznie Ministerstwo Robót Publicznych zdecydowało w 1928 r. o rozbiórce cerkwi, formalnie z powodu grożącego niebezpieczeństwa zawalenia się świątyni⁹².

Administracja wojewódzka, aby nie dopuścić do protestów miejscowej społeczności prawosławnej po rozbiórce soboru, zgodziła się na budowę nowej kaplicy w Turkowicach. W dniu 10 listopada 1928 r. z inicjatywą jej budowy w imieniu wszystkich prawosławnych turkowiczów wyszli Semen Hryciuk, Iwan Nowosad, Eustachy Petruk i Filip Ostapczuk⁹³. W prośbie skierowanej do starosty hrubieszowskiego wskazali jako miejsce budowy nowy cmentarz; argumentowali jej powstanie brakiem dostępu do zajętych zabudowań monasterskich i tzw. starej cerkwi oraz rozwojem życia pątniczego w Turkowicach w ciągu ostatnich lat. Projekt kaplicy położonej na nowym cmentarzu we wsi, tuż przy gruncie gromadzkim, na zachód od wschodniej drogi do Tyszowiec, wykonał 10 stycznia 1929 r. architekt powiatowy Edward Kranz (1889–1942). Planowana budowla była trójdzielna, o wymiarach 11,60 m długości i 7,60 m szerokości. Posiadała niewielką część ołtarzową (wymiary: 1,30 m długości na 2,5 m szerokości). Miała być pokryta gontem. Wojewoda lubelski w dniu 26 marca 1929 r. skierował prośbę do Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego. Jednocześnie urzędnik prosił ministra o przekazanie cerkwi pounickiej z 1793 r. rzymsko-katolickiemu bp. lubelskiemu M. Fulmanowi oraz informował, że druga cerkiew (sobór) zostanie rozebrana. Materiał pozyskany z tej świątyni planowano przeznaczyć na remont cerkwi pounickiej i wybudowanie kaplicy na cmentarzu⁹⁴.

W tym czasie Dyrekcja Robót Publicznych Urzędu Wojewódzkiego Lubelskiego poleciła staroście powiatowemu w trybie pilnym powołać komisję w składzie: architekt powiatowy, dwóch przedstawicieli innych urzędów I instancji, urzędu Skarbowego i Powiatowego Ziemskiego. Komisja miała opracować wniosek dotyczący zbędności obiektu i projekt rozbiórki oraz ustalić przeznaczenie materiału rozbiórkowego soboru w Turkowicach. Protokoły z oględzin wraz ze sprawozdaniem planowano przesłać do Dyrekcji Robót Publicznych. Docho-

⁹¹ G.J. Pelica, *op. cit.*, s. 257. Jak stwierdził Grzegorz J. Pelica: „[...] na wniosek biskupa M. Fulmana dokonano w 1928 r. rozbiórki byłego soboru sanktuarium w Turkowicach k. Hrubieszowa” (*ibidem*). W świetle prezentowanego materiału i faktów tak sformułowane twierdzenie jest zbyt radykalne oraz całkowicie obciążające rozbiórką cerkwi w Turkowicach w 1929 r. Kościół rzymsko-katolicki, który miał udział w jej podjęciu, ale ostateczną decyzję i samą rozbiórkę przeprowadziła administracja państwowa.

⁹² APL, SPH, sygn. 495, k. 142, 231.

⁹³ APL, UWL, Wydział Budowlany (1919–1939), sygn. 844, k. 8.

⁹⁴ *Ibidem*, k. 1–3.

dzenie komisyjne wyznaczono na marzec 1929 r., a rzeczoznawcą został architekt E. Kranz⁹⁵. Starosta hrubieszowski w dniu 9 marca 1929 r. przesłał protokół z oględzin soboru turkowickiego do Dyrekcji Robót Publicznych. Komisja w składzie: Eugeniusz Szulc – przedstawiciel starostwa, Władysław Miłkowski – komisarz ziemski, Michał Woźny – pracownik Urzędu Skarbowego i Powiatowego Ziemskiego oraz architekt powiatowy E. Kranz, po oględzinach stwierdziła:

Budynek od 1915 r. stoi pusty, bez użytku, nieremontowany, niekonserwowany, ulegający coraz większemu zniszczeniu, szczególnie wskutek powstania grzyba drzewnego, niszczącego materiał drzewny. Dla celów państwowych – budynek jest zupełnie nieprzydatny i nie może być użytkowany na miejscu bez kosztownej i nieopłacającej się przebudowy. Komisja uznaje obiekt za zbędny dla potrzeb państwowych. Przybliżone obliczenie wykazuje, że w razie dokonania rozbiórki budynku cerkiewnego prawdopodobnie da się uzyskać ogółem materiału drzewnego, zdanego do użytku w charakterze budulca 225 m³ o wartości średnio 40 zł/m³ czyli ogółem 9000 zł. Koszta rozbiórki obliczone na podstawie cen Skwarczyńskiego prawdopodobnie wynoszą 4895 zł. Razem z kosztami dozorczy ogrodzenia wyniosą ok. 5000 zł. Zatem wartość obiektu ustala się 9000 – 5000 = 4000 zł. Słownie cztery tys. złotych. Zaznacza się, że przy rozbiórce część materiału ulegnie zniszczeniu i dlatego przyjęto cenę szacunkową 40 zł/m³. Co do przeznaczenia materiału z rozbiórki Komisja wypowiada się za sprzedaż tegoż z licytacji lub za zużytkowaniem do rozbudowy Seminarium Turkowickiego (sale szkoły)⁹⁶.

Na podstawie protokołu komisji z 7 maja 1929 r. Rada Gminy Miętkie z siedzibą w Sahryniu wydała zgodę na rozbiórkę soboru w Turkowicach pod warunkiem pokrycia kosztów rozbiórki, a także przeznaczenia materiałów na cele społeczne. Jednocześnie starosta powiatowy nakazał zabezpieczyć materiały przed kradzieżą i ewentualnym zniszczeniem pod wpływem czynników atmosferycznych⁹⁷. Warto dodać, że 5 maja 1929 r. Cerkiew prawosławna celebrowała Wielkanoc, a rozbiórka zbiegła się z Tygodniem Wielkanocnym – najważniejszym okresem w liturgicznym kalendarzu cerkiewnym⁹⁸. Rozbiórkę ukończono 13 maja 1929 r.⁹⁹ Wówczas starostwo hrubieszowskie poinformowało wojewodę lubelskiego o zdarzeniu oraz o przeznaczeniu pozyskanego z cerkwi materiału na remont i budowę szkół, a także na budowę domu powiatowego posterunku policji. Według starostwa „Rozbiórka odbywa się bez żadnych przeszkód i została przychylnie przyjęta przez ludność ze względu na przeznaczenie materiału”¹⁰⁰. Posesję po rozebranej cerkwi – jako boisko i plac zabaw dla dzieci – gmina przekazała Zakładowi Sierot Wojennych w Turkowicach¹⁰¹.

⁹⁵ APL, SPH, sygn. 497, k. 77–78.

⁹⁶ APL, SPH, sygn. 487, k. 47–48.

⁹⁷ APL, UWL, WSP, sygn. 669, k. 159–169.

⁹⁸ APL, SPH, sygn. 39, k. 210.

⁹⁹ APL, UWL, WSP, sygn. 669, k. 159–169; APL, SPH, sygn. 487, k. 38–42. W zbadanym materiale archiwalnym nie zachowało się sprawozdanie starosty hrubieszowskiego lub wójta gminy Miętkie z przebiegu rozbiórki soboru w Turkowicach.

¹⁰⁰ APL, UWL, WSP, sygn. 669, k. 160.

¹⁰¹ APL, SPH, sygn. 497, k. 82, 95; APL, UWL, WSP, sygn. 671, k. 25.

Część materiału rozbiórkowego nie trafiła do miejsca właściwego przeznaczenia. Starosta hrubieszowski w dniu 13 maja 1929 r. wysłał do proboszcza parafii rzymsko-katolickiej w Tyszowcach pismo, w którym stwierdził:

Doszło do mej wiadomości, że Wielebny Ksiądz Proboszcz zabrał bez uprzedzenia 7 fur materiału drzewnego pozyskanego z rozebranej b. cerkwi prawosławnej w Turkowicach. Ponieważ materiałem tym mogą dysponować tylko władze państwowe, proszę Wielebnego Księdza Proboszcza o natychmiastowy zwrot tego drzewa na miejsce, skąd zostało zabrane¹⁰².

Duchowny skierował prośbę do starostwa hrubieszowskiego, którą 22 maja 1929 r. urzędnik pozytywnie zaopiniował oraz stwierdził brak przeciwwskazań do przekazania do dyspozycji Komitetu Budowy Domu Ludowego w Tyszowcach drzewa z rozebranej turkowickiej cerkwi.

Do początku maja 1929 r. Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego nie wydało pozwolenia na budowę kaplicy w Turkowicach. W związku z tym przedstawiciele społeczności prawosławnej z Turkowic – Stanisław Petruk i Jan Nowosad – w dniu 6 maja 1929 r. zwrócili się z ponowną prośbą do wojewody lubelskiego. Petruk i Nowosad poinformowali urzędnika, że 21 stycznia 1929 r. złożyli do starosty hrubieszowskiego plan kaplicy z prośbą o zatwierdzenie i wydanie pozwolenia na jej budowę na terenie cmentarza. Wojewoda lubelski 13 maja 1929 r. przekazał informację, że Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zgodziło się na budowę świątyni, a stosowne pozwolenia wyda Dyrekcja Robót Publicznych Urzędu Wojewódzkiego Lubelskiego, co miało miejsce 24 maja 1929 r.¹⁰³ Kaplicę wybudowano i wyposażono w miarę szybko, ponieważ uroczystości z okazji święta ku czci Turkowickiej Ikony Bogurodzicy (14–15 lipca 1929 r.), którym przewodził metropolita warszawski i całej Polski Dionizy, odbyły się w nowym budynku. W obchodach święta, w spokojnej atmosferze, uczestniczyło ponad 6000 wiernych oraz 60 duchownych¹⁰⁴.

PODSUMOWANIE

Sobór w Turkowicach odgrywał bardzo ważną rolę w funkcjonowaniu prawosławnej społeczności na terenie diecezji chełmskiej na początku XX w. Jego budowa wiązała się z rozwojem kultu Turkowickiej Ikony Bogurodzicy, ruchu pątniczego, a także żeńskiego życia monastycznego. Do I wojny światowej klasztor turkowicki stał się jednym z centrów prawosławnego życia duchowego na ziemiach polskich. Jego strata po 1915 r., obok ewakuacji ludności cywilnej w głąb Rosji, na trwałe przyczyniła się do dezorganizacji życia monastycznego, zachwiania kultu ikony,

¹⁰² APL, SPH, sygn. 487, k. 42.

¹⁰³ *Ibidem*, k. 37–43.

¹⁰⁴ APL, SPH, sygn. 39, k. 305.

problemów z funkcjonowaniem wspólnoty parafialnej w Turkowicach. Częściowo uzasadniona pasywność strony prawosławnej w odzyskaniu soboru w latach 20. XX w., przejęcie kompleksu monasterskiego przez Kościół rzymsko-katolicki w latach 1918–1919, naciski strony rzymsko-katolickiej na rozwiązanie problemu reaktywacji prawosławnego życia monastycznego w Turkowicach, polityka wyznaniowa i narodowa państwa, próba odbudowy kultu Ikony Turkowickiej Bogurodzicy przez Cerkiew, a także możliwość wykorzystania świątyni do jego rozwoju oraz – najprawdopodobniej – postrzeganie obiektu jako symbolu zaborcy rosyjskiego legły u podstaw decyzji o jego rozbiórcę w 1929 r. Zlikwidowanie soboru turkowickiego nie spowodowało napięć wśród prawosławnej społeczności, ponieważ polskie władze administracyjne wydały zezwolenie na budowę nowej kaplicy.

Studium przypadku prawosławnego soboru w Turkowicach potwierdza, jak skomplikowane oraz trudne do analizy są dzieje wyznaniowe rejonu Hrubieszowa, Chełmszczyzny i południowego Podlasia. Badanie wpisuje się w dalszą perspektywę naukową związaną z losami prawosławia, szczególnie z niezbadanym dostatecznie w polskiej nauce wątkiem życia monastycznego w Turkowicach na początku XX w.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Państwowe w Lublinie:

- Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (1596–1875), sygn. 110,
 - Chełmski Konsystorz Prawosławny (1905–1918): sygn. 84, 165, 1734, 4393, 4399, 4407, 4408, 4411, 4416,
 - Chełmskie Bractwo Prawosławne (1879–1914), sygn. 30,
 - Chełmsko-Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny (1875–1905), sygn. 1045,
 - „Klirovyye Vedomosti” (1876–1915): sygn. 513, 524,
 - Komenda Powiatowa Policji w Hrubieszowie (1919–1939): sygn. 10, 30,
 - Starostwo Powiatowe Hrubieszowskie (1918–1939): sygn. 39, 423, 429, 487, 495, 497, 498, 500, 503, 706,
 - Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Budowlany (1919–1939), sygn. 844,
 - Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Społeczno-Polityczny (1919–1939): sygn. 645, 669, 671.
- Tsentrал’nyy Derzhavnyy Istorychnyy Arkhiv Ukrayiny, m. L’viv, Kholm’s’ka Dukhovna Konsystoriya, m. Kholm (1782–1944), op. 1: d. 113, d. 730.

Czasopisma

- „Kholm’skaya Rus” 1914.
- „Kholm’skaya Tserkovnaya Zhizn” 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912.
- „Tserkovnyya V’edomosti” 1912.
- „Ziemia Lubelska” 1919.

Literatura

- Błachnio J., *Kraśnik 1914*, Warszawa 2018.
- Bobyk W., *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, Lublin 2005.

- Dmitruk S., *Dom bazylianów i parafia unicka w Radecznicy (1869–1875)*, „Res Historica” 2015, t. 39.
- Dmitruk S., *Prawosławna diecezja chełmska w latach 1915–1918 na łamach „Gazety Ludowej. Tygodnika Ilustrowanego”*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2017, t. 52, z. 2.
- Dmitruk S., *Skład osobowy prawosławnego domu zakonnego pw. św. Antoniego Pieczerskiego w Radecznicy w latach 1881–1889*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku” 2014, t. 16.
- Dmitruk S., *Wspomnienia Zofii (Klimczuk) – siostry prawosławnego monasteru w Radecznicy*, „Res Historica” 2017, t. 43.
- Dmitruk S., *Żeńskie monastery na terenie Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, „Teki Komisji Historycznej. Oddział Lubelski Polskiej Akademii Nauk” 2009, t. 6.
- Doroszewski J., *Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, Lublin 2000.
- Gałęcka M., *Wielka Wojna na Lubelszczyźnie. Zniszczenia historyczne miast i losy zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2015, nr 1.
- Gil A., *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005.
- Górak A., Kozłowski J., Latawiec K., *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867–1918)*, Lublin 2014.
- Grzesiak K., *Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1918–1939*, Lublin 2010.
- Hornyj M., Makar J., Makar W., Saluk A., *Od deportacji do deportacji. Ukraińskie życie społeczno-polityczne na Chełmszczyźnie i Podlasiu (1915–1947). Badania – wspomnienia – dokumenty. W trzech tomach*, t. 1: *Badania*, Czerniowce 2011.
- Izdebski E., *Bitwa pod Komarowem. 26 sierpnia – 2 września 1914*, Warszawa 1931.
- Izdebski E., *Bitwa pod Zamościem. 26–27 sierpnia 1914*, Warszawa 1931.
- Ihnatowicz I., Biernat A., *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa 2003.
- Kozyra W., *Wojnowodowie lubelscy wobec życia społeczno-politycznego na Lubelszczyźnie w latach 1926–1939*, „Annales UMCS. Sectio F” 2003, t. 58.
- Latawiec K., *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864–1915*, Lublin 2007.
- Michaluk D., *Ziemia mielnicka województwa podlaskiego w XVI–XVII wieku*, Toruń 2002.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Mironowicz A., *Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku” 2006, t. 8, nr 13–14.
- Mironowicz A., *Rewindykacja prawosławnych obiektów sakralnych w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2004, z. 21.
- Niedźwiedz E., Niedźwiedz J., Siudak J., *Dzieje miejscowości gminy Werbkowice – powiat hrubieszowski*, Werbkowice–Zamość 2009.
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989.
- Papierzyńska-Turek M., *Uwarunkowania i skutki polityczne masowego burzenia cerkwi prawosławnych u schyłku II Rzeczypospolitej*, [w:] *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w 1938 roku – uwarunkowania, przebieg, konsekwencje*, red. G. Kuprianowicz, Chełm 2009.
- Pawluczuk U.A., *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007.
- Pelica G.J., *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939)*, Lublin 2007.
- Pękała K.P., *Migracje ludności guberni chełmskiej w latach „Wielkiej Wojny” (1914–1915)*, Lublin 2012 (rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Lewandowskiego, Biblioteka Główna UMCS w Lublinie).
- Polnyy pravoslavnyy bogoslovskiy entsiklopedicheskiy slovar'*, t. 2, Sankt-Peterburg 1913.

- Rolf M., *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie (1864–1915)*, przeł. W. Włoskowicz, Warszawa 2016.
- Sula D., *Powrót ludności polskiej z byłego Imperium Rosyjskiego w latach 1918–1937*, Warszawa 2013.
- Szabaciuk A., „Rosyjski Ulster”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863–1915*, Lublin 2013.
- Tarasiuk D., *Wisznice. Dzieje miasteczka i okolic do 1918 roku*, Lublin 2010.
- Warchoł S., *W sprawie nazw: „Ziemia Chełmska, Chełmskie, Chełmszczyzna”*, „Rocznik Chełmski” 1995, t. 1.

SUMMARY

The article describes the history of the Orthodox church in women's monastery in Turkowice in 1906–1929. Using the case study method, the reasons for the creation and construction of the church in 1906 and its demolition in 1929 were discussed. The text is based on the sources from archives in Lublin and Lviv. The monastery in Turkowice played a very important role in the life of Orthodox community of the Kingdom of Poland at the beginning of the 20th century. The periods before World War I and the Great War, as well as the years 1918–1929, allow an analysis of the religious policy of Russia and Poland towards the Orthodox community in the Hrubieszów region. The analysis is in keeping with the further research perspective related to the history of Orthodoxy, mainly with the unknown aspect of monastic life in Turkowice at the beginning of the 20th century.

Keywords: Turkowice; Orthodox church; Orthodox monasticism; second wave of the demolition of Orthodox churches in 1929; World War I; Second Polish Republic; Russia